

ЖАЛЫН

Республикалық әдеби-көркем және әлеуметтік журнал

Көкейтесті

Д.Ысқақұлы

Тіл майданы

Поэзия

Т.Бейсембек

**Дәрменсіздік танытпа сен
тәуелсіздік жоында**

Ғасыр тарландары

Я.Каватта

Алақандағы әңгімелер

**Әлеумет әдебиетінің
классиктері**

М.Монтень

**Ақтық сәт
туралы ойлар**

Әнші Эльмира НҰРЛЫБАЙҚЫЗЫ

№8 2013

Момбек
ӘБДӘКІМҰЛЫ

1959 жылы туған. Көкшетау университетінің қазақ тілі және әдебиеті факультетін бітірген. «Зобалаң», «Күн тұтылған мезгіл», «Естемесби», «Сүлейменқарақшы», «Қараманқарақшы», «Дүрбелең» сияқты романдар мен хикаялардың сондай-ақ оңтүстік қазақтарының соңғы үш ғасырдағы тарихынан арналып жазылған бірнеше ғылыми-публицистикалық мақалдардың авторы. Әңгімелері мен түрлі тақырыптағы мақалалары республикалық басылымдарда жарияланып тұрады.

«ЖЫЛАНБҰЗҒАН» ХИКАЯСЫ

Қазығұрттың солтүстік бетін ала батысқа қарай созылған жотаның табанын бойлап ағатын Бадам өзенінің Тоғыспен қосылатын тұсынан біршама жоғарырақ жатқан боздалаға алғаш қоныс тепкен сайрамдық Сұлтан қожа еді. Бұл тұс – ел орнығуға ыңғайлы, теп-тегіс жазық жерді. Өрі арнасы мол Бадам өзенінен су тартып, алма, өрік, жүзім, тары, қауын-қарбыз сияқты жеміс-жидектер мен көкөніс өсіруге аса қолайлы алқап-ты. Сондықтан болар, әлгі қожадан соң ағылып келіп, осында ірге көтерген кірмелердің басым көпшілігі – диханшылықты кәсіп еткен, отыз жылдай бұрын Қоқан ханы сонау Парғана, Өндіжан өңірінен Сайрамға көшіріп, қазақтар арасына орнықтырған өзбектер-тін. Содан Қоқан ханы датқа деген атақ берген Шойбек байдың малынан басқа тірі жан табаны тимеген бұл тың далада айналасы аз уақыттың ішінде бір-біріне жапсарласа салынған тамдардың саны көбейді, бес-алты жыл өтпей-ақ елге толды. Аракідік білезік, сақина жасайтын зергерлер, көрік басып, қанжар-қылыш, қазан-көсеу құятын теміршілер, ағаштан ер шауып, жас талдан зембіл, себет тоқитын ұсталар да қоныстанып, таудағы қазақ руларының Шымқала шаһарына баратын жолы үстінен үлкен қышлақ пайда болды. Шойбек датқа мен Сұлтан қожа ақылдаса отырып, қышлақ ортасына көк мұнаралы зәулім мешіт, бірнеше шайхана және керуен сарай салдырды. Негізінде осы қышлақ орналасқан бұл тұс ілкіден-ақ сонау Қытай елімен қатар Қашғар, Алмалы, Әулиеата жақтан Тәшкен, Самарқан шаһарларына кіре тартқан керуеншілердің жолы-тын. Ілгеріде алы-

стан тау жағалап мал айдайтын, қиырдан керуен тартатын саудагерлер бұл тұста қоналқы орын таппай, дала-далада түнесе, осы қышлақ пайда болғалы бері ат шалдырып, көсіле жатып демалатын жай тапты. Шайханаларда керуенбасы саудагерлер мен іргелес ауылдардан келген қазақ қарттары, Сайрамдағы туыстарынан бөлініп, осы жерге қоныстанған өзбек шалдары жамбастай жатып, неше түрлі әңгіме-дүкен құрысарды. Болмаса домбырасын арқалаған әлдебір жыршының жырына ұйып, одан қалса, ел кезген дәруіштің сәуегей әңгімелерін, дағарадай сәлделі ғұламаның ғақлиясын үнсіз тыңдар-ды.

Сөйтіп, көдденең көк атты, алысқа тартқан көп атты бір қонбай кетпейтін бұл қышлақтың жыл өткен сайын ауқымы үлкейіп, кент деп атауға боларлықтай үлкен қонысқа айналды. Бірақ оны жергілікті халық та, осы өңірді билеп тұрған қоқандықтар да кент деп атамады. Өйткені іргеде хандықтың қазақ жеріндегі шеткі хәкімдіктері боп есептелетін, бірде – шаһар, бірде – кент делінетін Шымқала мен Сайрам бар-ды. Олар тұрғанда аумағы қанша үлкен болса да, жаңадан бой көтерген мұндай мекен – кент аталмас-ты. Ол кезде үлкен керуен сарайлары бар, тұрғыны көп мекенді қоқандықтар рабат дейтін. Осыған орай бұл қоныс – бұл жерге алғаш көшіп келген Сұлтан қожаның атына байланысты – Сұлтанрабат деп аталыпты.

Ол кезде Сұлтанрабат сықылды үлкен қышлақ базарсыз емес-тін. Мешіттің қарсысында ашылған айналасы ат шаптырым базарда түймеден түйеге дейін сатылыпты. Бұл базарда төрт түліктің

барлық түрімен қатар, Бұхар шәйісі мен кенебі, қытай жібегі мен бөзі, тәжік анары мен араб құрмасы, парсы тәтгісі мен Наманған көкнәрісі де саудаға түсіпті. Шымқаланың шаңды, Сайрамның сансыз базары мұның жанында жолда қалып, са-тушы түйеге жүк артып, алушы арбаға өгіз жегіп, осы жаққа қарай асығыпты. «Сұлтанрабатта бір кезде абат бақша, үлкен базар болған» деген сөз сол кезден қалыпты.

Осылай саудасы күні бойы қыз-қыз қайнап, думаны дамылсыз шалқып жататын Сұлтанрабаттың еңсесі түсіп, аспаны торланатын кездері де болыпты. Мұндай үрейді Шымқаладан қылышын сүйретіп, қамшысын иіре келетін Қоқан бегінің салық жинаушылары төндіріпті. Олар әр тоқсан басында келіп, зекет салық, түтін салық, қырман салық дей ме, әйтеуір, көп салықты жинап әкетеді екен. Айтқанын орындамағандарды дүрелеп, қарсы сөйлегендерді ұрып-соғып, жұрттың зәресін ұшырыпты.

Рабаттың осындай қым-қуыт тірлігіне араласпай, қышлақ шетінде оқшау ғұмыр кешкен бір бейбақ кемпір тұрыпты. Ешкімге жұғыстығы жоқ бұл байғұстың есік алдында егіз лағы бар ақ ешкісі күндіз-түні арқандаулы тұрар-ды. Кемпірдің күнкөріс нәпақасы – сол ешкіден сауылған сүт. Ол сол сүтпен ішер шайын ағартып, артылса айран ұйытып күн көрген, ешкімнен нан сұрап, қол жаймаған Құдайдың елеусіз пендесі-тін.

Кемпірдің үйі өзеннен елу қадамдай жердегі кішкене төбенің маңында. Зауза ауып, саратан туа, қайдан келгені белгісіз, сол төбені ордалы жыландар жайлап алады. Күн сәскеге көтерілгенде олар іnderінен шығып төбені айнала, тіпті, қарсы, беттегі жыра бетіне де тұтастай жайылып, арқалары жылтырай, қыздырынып жатады. Саны – есепсіз. Іштерінде білектей жуан, сала құлаш, бір үлкен жылан бар. Орданың иесі болса керек, сол басын көтерсе, бәрі де бастарын қақшита қалады. Әлдеқандай ұсақ жыландар өзара «келісе алмай ұрысып», бір-біріне маталып айқаса кетсе, әлгі дәу жылан жандарына жетіп барып, оларды ысылдай ұзын құйрығымен сабалап, ажыратып жүреді. Содан соң төбе мен жыраның бетін түгелдей алып жатқан жыландар тыным таппай айналып, шашау шығармайды.

Алғашқыда кемпір бұлардан қатты сескенді. Алайда, арада біршама уақыт өткен соң өзің тимесең, өздігінен тиіспейтін бұл мақұлықтарға үйреніп те қалды. Қайта оларға жақындап барып, жыландардың өздеріне тән қым-қуыт тірліктерін күн ұзақ қызықтап қарап отыруды ермек етіп жүрді.

Кемпір күнде кешкісін ешкісін сауып алатын. Сүт толған ыдысты «үйге қойсам, ашып кетеді» деп, даладағы нардың үстіне қалдыратын. Бүгін де сол әдетінше сүт толған ыдысты далаға қалдырып,

бетін шүберекпен жаба салған. Ал таңертең тұрып, сүтті пісірем деген оймен шелекті қолын алса, ыдыс бос. Сүт қайда, беймәлім. Бұрын бір адам мұның сүтін алмақ түгілі, үй маңына келмейтін...

Алайда, кемпір дәл сол күні бұл жайында көп ойланған жоқ. Бірақ осыдан кейін ылғи таңертең сүт жоқ болып жүрді. Содан кемпір түнде келіп жүрген ұрыны аңдымаққа бекінді. Түні бойы көз ілмей, нар үстіндегі шелектен көз алмай, терезеден қарады да отырды. Келген ешкім болмады. Таң бозара көз ілініп кетті. Бір кезде сусылдаған дыбыстан оянып кетіп, сыртқа қараса, о, құдіреті күшті Құдай, адам сенбес нәрсені көрмесі бар ма? Жыландар төбедегі іnderінен бірінен соң бірі тізбектеле шығып, шелекке қарай беттеді. Ең алдында күнде өзі көріп жүрген дәу жылан. Шелекке жеткенде сол дәу жылан шүберекті тұмсығымен түртіп, жерге түсірді де, алдымен өзі сүтке бас қойды. Одан кейін қалғандары шелекке кезектесе бас қойып, келген іnderімен кері қайтып жатты. Кемпір олардың таңқаларлық істеріне тапжылмай қарады да отырды. Ал шелек түбінде бір тамшы да сүт қалдырмай, жалап-жұқтаған жыландар болса, іnderіне кіріп, лезде көзден ғайып болды.

Содан кемпір оларға қарсы қолданар амал таппай, күні бойы басы қатып жүрді. Ақыры ойланып-ойланып, мынадай шешімге келді. «Кешке сауылған сүттің жартысын табаққа құйып, іnderінің аузына апарып қояйын. Таңалакеуімде үйге қарай әуре болмай-ақ, ішетіндерін ін аузында-ақ ішсін. Бәрібір олар енді сүтке тыныштық бермейді».

Сол күні кешке табаққа сүт құйып, іннің аузына апарып қойды. Ертесіне ертемен тұрып, табағын алып қайтуға төбе басына шықты. Табақ бос. Ал табақтың түбінде шығып келе жатқан күнге шағылысқан бір зат жылтырайды. Оны қалтасына салды да табағын алып, үйіне келді. Келген соң жанағы затты ары-бері аударыстыра қарады. Осы кезде оның есіне жас кезінде әкесі айтқан бір әңгіме түсті. Әкесі «Қай жерде ордалы жыландар болса, сол жерде алтын болады» дейтін. «Құдай-ау, сонда жылтыраған мына кесек шынымен-ақ алтын болғаны ма? Сонда бұл алтынды аяғы жоқ, қол жоқ мақұлықтар қалай ыдыс салып жүр?» – деп таңданды.

Кемпір енді осы ойына көз жеткізбекке бекінді. Ертесіне таң бозара ін аузына келіп отырды. Айнала әбден жарықтанған кезде жыландар іннен кезектесе шығып, сүтті жалап, ішке қайта кірді. Әлден соң құйрықтарын бір-біріне байлап алған бес-алты жылан кесектей алтынды сүйретіп әкелді де, табаққа тастай салды. Адамдар тілі жоқ, ал ой-сана мүлде болмайды деп есептейтін жорғалаушы мақұлықтардың сүт үшін қандай әрекетпен өтем жасағанын көргенде, кемпір естен тана таңданды.

Содан кемпір күнде кешке ін аузына сүт тола табақты апаратын болды. Ал азанда табаққа тасталған өтем-алтынды алып қайтып жүрді. Арада бес-алты күн уақыт өткенде кемпір бір кесек алтынды қойнына тығып, базарға келді. Оны мал сатып тұған саудагерге көрсетті. Анау салған жерден бас салды:

– Мұныға екі сиыр, он қой беремін. Ризамысың?

Қарияға мұнша мал түсіне кірмес байлық еді. Аяқ астында осындай тосын байлыққа ие болатынына сеніңкіремеген бұ байғұс не айтарын білмей, қатты састы. Ал саудагер болса, уәдесін орындап, жөніне кетті.

Бұрын ешкім назар аудармайтын жалғызілікті кедей кемпірге аяқ астынан бір қора мал біткені рабат жұртшылығын елең еткізді. Біреулер: «Мұнша малға жетерлік дүниені бұрын қайда жасырып келген?» деп таңқалысса, енді біреулер: «Үйінде шалынан қалған қазына бар екен. Өзін өлтіріп, сол байлықты қолға түсірсек қайтеді?» деген бұзық пиғылды сөздер де айтып үлгерді. Бірақ ел арасында қанша алып-қашпа сөздер айтылғанымен, жұрт шын сырға көз жеткізе алмай, дал болды...

Рабатта осындай әңгіме гулеп тұрғанда Шымқаладан кезекті тоқсанның салығын жинаушылар сау етті. Олар бұрындары алдымен керуен сарайға жайғасып, ет пен қымызға тойып, бозаға бөгіп, бес-алты күн жататын да, содан соң барып, іске кірісетін. Бұл жолы олар өйтпеді. Паруанашы деген атағы бар салық жинаушылардың басшысы «Тез-тез қимылдап, істі жылдам біріңдер!» деп өз шабарман-шеріктерін жан-жаққа шапқылатып жіберді де, керуен сарайға жалғыз өзі кірді.

Оның сөзін екі етпеген шабарман-шеріктер жұрттың үстіне қамшы-қылыштарын қатар үйіріп: «Берешек мал-мүліктеріңді тез-тез жинаңдар!» деп елдің ашысын қуырып жатқанда, салық басшысы керуен сарайда жантая шай ішіп, рабаттағы мұртты тарақат-жансызымен әңгімелесіп отырды.

– Сөйле, – деді паруанашы жансызына тесіле қарап, – рабатта менің құлағымға тимеген жаңа хабар бар ма? Күллі мұсылман жұртының қамқоршысы, Алла дәрегейін биік еткір Құдияр ханның пәрменіне сай жиылатын салықтан жалтару үшін мал-мүлкін, тапқан пұлын азайтып көрсеткен, болмаса жасырып жүрген қанша бай қазақты һәм қанша көрікші-зергер сартты анықтадың?

Мұртты жансыз соңғы жылда мал-мүлікпен әжептеуір байыған, бірақ дәулет-дүниелерінің біраз бөлігін Қоқан хәкімдерінен жасырып жүрген базбір адамдардың аттарын атап берді де, сөзінің соңында:

– Хан пәрменіне адал болмаған ондайларды

қалай жазалау керектігі өзіңіздің құзырыңызда ғой, тақсыр. Бірақ маған һәм мына рабат жұртшылығына сыры мүлде бимәлім бір жағдай бар. Рабатта бала-шағасыз тұлдыр, шалы жоқ жесір бір кемпір бар. Ол ілгеріде Сұлтан қожаға күң ретінде еріп келген. Қожа өлерінің алдында оған еркіндік берген. Содан бері қышлақ шетінде бір ешкісінен басқа ештеңесі жоқ кембағал күйде жападан-жалғыз тұратын. Сол кемпір екі-үш айдың ішінде табан астынан байып шыға келді. Бір қызығы, ол жинаған малдарының ешқайсысын осындағы базардың тұрғылықты саудагерлерінен алмаған. Бәрін ары-бері мал айдап өткен саудагерлерден алған. Осыған қарағанда ол кемпірде ауылдастарынан жасырған бір құпия қор бар-ау, шамасы. Әйтпесе, өткінші саудагерлер бұған тегіннен-тегін мал беруші ме еді. Бәрінен бұрын тап қазір есік алдына қырық-елу қой мен оншақты сиырдың басын құрап отырған оның, сол саудагерлермен не нәрсе арқылы сауда жасағаны қызық боп тұр жұртқа...

Мына хабарға елең еткен паруанашы көтеріліп отырды да, жансыздың сөзін бөлді:

– Әй, мынауың шынында тосын хабар екен. Ол қатынның жасы қаншада?

– Шамасы жетпістен асып қалған-ау.

– Иә, иә, сен айтқандай, расында түкке жарамсыз кемпір екен. Әйтпесе мен ойлап едім, жастау болса қазақтың бір еріккен байы оны сырттай тоқал қып алған шығар деп. Өлгі малдарды сол әперген болар деп. Һә-ә, бұл жаңалығың тіптен таңданарлық. Сонда жетпістен асып кеткен қалтаң-салтаң кемпірің сонша малды қалай бағып, оларға қалай ие болып отыр?

– Ой, ол қақпас бұ күнде есіріп, малшы-жалшы ұстайтын болған. Бір-екі мал үшін оған жалдана-тын кедейлер аз деймісіз. Біреулерге үш-төрт қой, бір сиыр беріп, мал қамайтын қора салдырып, жаман тамының дуалдары мен төбесін сылатып алды. Көрпе-жастығын да жаңалатып алғанға ұқсайды. «Енді бір күйме мен оған жегетін ат сатып алсам ба деген ойым бар» депті біреулерге. Біз болсақ, оны мүсәпір деп аяп жүрміз. Ал ол, өлер алдында бір Құдайға ғана аян себеппен байып алып, тайрандап жүр. Егер сіз рұқсат берсеңіз, біраз жігіттеріңізді ертіп алып, өзін бір сығымдап көрсем бе деймін. Өлгі малдарды қандай пұлдарға сатып алғанын, жасырған дүниесін, құпия сырын айтсын. Одан қалды, хандыққа ел қатарлы салық төлесін.

– Әй, сен мені бүгін төбемнен жай түскендей күйге түсірдің ғой. Айтқаның ақиқат шықса, біраз қызық нәрсеге куә болғалы тұр екенбіз. Сыртқа шық та, Арон бастаған шеріктер тобын осында шақыр. Жігіттір келгесін, маған да біртүтін ат дайындасын. Жаңағы кемпіріңнен сауалды өзім аламын.

Жансыз бағаналы бері осы сөзді күтіп тұрғандай, орнынан ұшып тұрды. Паруанашыға басын қайта-қайта иіп, қолын қусырды да, «Мақұл, тақсыр» деп тысқа зыта жөнелді.

Көп ұзамай паруанашы бастаған оншақты салт атты кемпірдің үйіне жетті. Үй алдында талдың жуан бұтақтарымен қоршалған төбесі ашық қора тұр. Қора ішінде жансыз айтқандай, қырық-елу қой емес, ары кетсе, оннан әзер асатын ұсақ мал, екі сиыр қамалыпты. Өзіне жеткен хабардың рас болмай шықанына күйінген паруанашы жансызға айқайлап берді:

– Ей, малғұн! Сен жаңа бұл үйде малдың саны көп деп едің ғой. Оншақты ғана жаман-жәутік тұяғы бар сорлы кемпірдің үйіне мені неге әуре етіп, сүйреледің-ә?! «Адам жалдап, тамын сылатып алды» деп едің тағы. Төбесі опырылып, дуалы құлайын деп тұрған мына тамының астына көміліп өлгір кемпіріңмен қоса, өзіңді де, тап қазір дарға астырып жіберейін бе!

Зәре-құты қашқан жансыз атынан домаланып түсе салды да, паруанашының үзеңгідегі аяғына жармасып, дірілдей сөйледі:

– Ойбай, тақсыр... ойбай, тақсыр! Ағат сөзіме кәтта ғапу сұраймын. Маған біреулер солай хабар айтқан еді... Бірақ бұ қақпастың малдары мына қорада тұрғандармен ғана шектелмейді. Қалғандары далада, жайылымда болса керек. Одан кейін паруанашы мырза, бұл рабаттың екі қойы бар тұрғындарының өзі әр жыл сайын бір төлін сіздерге салық ретінде өткізуі шарт. Ал, бұл үйде, санап тұрмын, тұп-тура он үш қой, екі сиыр, бір бұзау бар екен. Мұнша мал – үлкен байлық қой. Осы малдардан тиісті салықты алайық. Бұдан кейін бұ кемпірдің жаңағы мен айтқан жасырын сырын білейік те.

Басшының иіні сәл жібіп, қасындағы атқосшысыларына бұрылды:

– Мына тамда тірі жан бар ма, айқайлап шақырыңдаршы.

Қосшылар «Кім бар үйде? Шық бері!» деп айқай салды. Бір кезде тоқал тамның жыртық киізбен қапталған ескірген есігі сықырлап ашылды да, ар жағынан жұлым-жұлым жеңіл камзол киген кемпір көрінді. Басындағы шәлісі де, аяғындағы мәсісінің қоныштары да көне тартқан кейуана байғұс қорыққанынан екі қолын кеуде тұсына айқастыра ұстап, есіктен бері қарай үш-төрт қадам басты. Қатты үрейден алдындағыларға тура көз салуға да именген ол жазған, басын төмен салған күйі жақ ашпай тұрды. Паруанашы оған өктем дауыспен:

– Ей, қақбас! Сені жұрт бай десіп жүр ғой. Неге салық төлемейсің?! Жоқ әлде, саған осылай тобымызбен келіп, құрмет көрсетуіміз керек пе? – деді.

Ананың зәрлі дауысы басына таяқтан бетер

тигендей күй кешкен сорлы кемпір құлап қала жаздап, өз-өзін әзер ұстады. Сосын қалшылдап тұрып, әзер тіл қатты:

– Ма-а-ғ-ған е-е-шш-кім «сс-алл-ыық тө-ө-ле» де-е-ген ем... ем-м-ес.

– Демесе, енді айтып тұрмыз. Осы күнге дейін салық төлемегенің үшін қойларыңның екеуін ғана өзіне қалдырамыз да, басқаларын мына сиырларыңмен қоса айдап әкетеміз. Айтпақшы, айтшы, сен бұл малдың бәрін қайдан алдың? Бар шыныңды айтсаң, саған, малдарыңа тиіспеуіміз мүмкін.

– Маған Құдайдың бір рақымы түсіп... Бұ малдар содан көктен түскендей болды ғой, – деді кемпір бұ жолы қорқып тұрса да, анық сөйлеп.

– Не бышылдап тұрсың? Құдайдың рақымы түсіп, байлық көктен жауатын болса, неге келмейді бізге сол дәулет?! Әйда, жігіттер! Тінтіңдер үйін! Көрейік, тығулы жатқан қанша пұлы бар екенін, – деп ақырды басшы.

Үш-төрт шерік аттарынан түсе-түсе қалып, үйге қойып кетті. Бірақ төрт дуал, ескі-құсқы үш-төрт көрпеден басқа тұлдыр дүниесі жоқ үйді қанша тінтісе де қолдарына ештеңе ілікпеді. Олар амалдары таусылып, қолдарын жая сыртқа шыққанда паруанашы кемпірге қайта шүйлікті:

– Өлейін демесең, мына малдарды қандай пұлға алғаныңды айт!

Кемпір жұмған аузын ашпаған күйі мелшиіп тұрды. Араға жансыз килікті:

– Бүйтіп қырсықтана берсең, сені дүреге салып, сөйлетпек түгілі сайратып жібереміз. Одан да, мына малдарды қандай дүниеге алғаныңды ашып айт! Жаныңның барында сұрағанымызға жауап бер!

Кемпір бұ жолы да жауап қатпады. Жынданған жансыз ышқына, айқайға басты:

– Ә-ә, ештеңе айтқың келмей ме? Мә, онда, ал алғашқы таяқты! – деп тістенген күйі кемпірдің басына қамшымен салып қалды.

Кемпір сорлы ес-түссіз сұлап түсті. Құлаған кезінде камзолының қалтасындағы жеті-сегіз түйір алтын шашылып жерге түсті. Мұны көрген жансызда ес қалмады. Дереву жерге шашылған алтынды жинап алды да, паруанашыға қарады:

– Айтпап па едім, тақсыр-ау, айтпап па едім. Бұл қақпас тегін емес деп. Мыналарға қараңызшы. Таза алтын ғой мыналар, таза алтын. Бұл сүмелек бұларды қайдан алып жүр? – деді дірілдей, лепіре сөйлеп.

Паруанашымен қатар алтынды аударып-төңкеріп көрген басқа шеріктердетанданысып, бір-біріне қарасып, бастарын шайқасты. Ойламаған жерден мол олжаға кенелетінін ойлаған паруанашы қосшыларының қолдарындағы алтынды жиып, қалтасына басты да, оларға бұйырды:

– Сендер, біреуің су шашып, мына өлімтікті

тірілтіңдер. Бұл қақпаста тағы да алтын болуы мүмкін.

Біреуі су әкеп, кемпірге шашты. Басын сілкілей есін жиған бейбақ, бет-аузын жауып кеткен қанды орамалымен сүртіп, жайлап орнынан тұрды. Басының қамшы осып кеткен жерін алақанымен басып, біраз тұрды да:

– Жүріңдер, мен сендерге көмбемді көрсетейін, – деп бәрін ертіп төбе басына шықты.

Күн бұлтты болып, жел соғып тұрған. Содан сескенген бе, жыландар далаға шықпапты. Бүгін ін аузындағы табағын әлі алған жоқ еді. Табақ түбінде сүт үшін өтем болған зат жылтырап жатыр. Кемпір бар оқиғаны бастан-аяқ айтып берді де, өз үйіне қарай беттеді.

Паруанашы өз тобымен аз уақыт өзара кеңес құрған соң, қосшыларын екіге бөліп, біреулерін рабатханада қалған шеріктерді шақырып келуге, енді біреулерін шайханалардағы үлкен-үлкен қазандарды әкелуге жұмсады. Біраздан соң төбе маңына рабатханада қалған шеріктердің бәрі жиналды, артынша дәу арбаларға артылған үлкен-үлкен жеті қазан жеткізілді. Басшының пәрменімен дереу ошақтар құрылып, қазандар суға толтырылды. Ойласқандары бойынша, қазандардағы суларды қайнатып, ін түбіне құймақ. Үстеріне құйылған қайнаған судан ін түбіндегі жыландар тегіс күйіп өлмек. Сосын жыландар иеленіп жатқан алтындарды қазып алмақ.

Әлбетте, ордалы жыландар мекен еткен ін апан тәрзіді бір шұңқырлы болмайды. Олар мекендеген ұя-орын жер астында неше тармаққа бөлінген, бірде жоғарыға, бірде төменге өрлейтін тарау-тарау тар індерден тұрады. Әрі қанша су құйсаң да, ін толмайды. Өйткені жыландар өздері ін қазбайды, тышқандар мен сарышұнақтар қазған інді тартып алады. Ал тышқандар мен сарышұнақтардың қулығында шек жоқ. Олар індерін тарау-тарау бөліктерге бөліп қазғандары былай тұрсын, бірнеше тұстан жер бетіне шығатын ауыз жасап қояды. Мұндай тәсілді олар бір тесіктен қауіп төнсе, келесі бір тесіктен қашып шығулары үшін жасайды. Сондықтан іннің бір тесігінен қанша су құйсаң да, ол – қауіптен қашқан тышқан секілді екінші бір ауыздан лақылдап шығып кетеді. Бірақ жыландар мекен ететін іннің осындай болатынын, онда жатқан улы жорғалаушылардың барлығын суға тұншықтырып, болмаса күйдіріп өлтірудің мүмкін еместігін оңай олжаға кенелуді мақсат еткендер бағамдамады. Барлық шерік жабылып, үстін-үстін жаққан оттан қазандардағы су қайнаған кезде көп алтынды иеленуге манадан бері ынтызар боп, тықыршып отырған паруанашы:

– Һә-ә, жігіттер, ін түбіндегі мақұлықтардың барлығы ендігі жаһаннамға аттанған болар. Құдай қаласа, бүгіннен бастап бәріміз бай

болмақпыз. Ал енді, інді қазуды бастаңдар! – деп пәрмен берді.

Төбе басына жиналған қырық қаралы жігіттердің барлығы кішкене ғана іннің айналасында қатар тұрып жұмыс істеуге мүмкіндіктері болмағандықтан, топтан он шақты жігіт бөлініп, іске кірісті. Олар біраз жерді ойып, кезекті екінші топқа берді. Бағана паруанашы жігіттерін осылай кезектесе жұмыс жасайтын топ-топқа бөліп қойған-ды. Бірінен кейін бірі дамылсыз жер қазған топтардағы жұмысқа қызып кеткен кейбір жігіттер белуардан шешініп, жалаңаштанып алды. Көп қол қоя ма, әп-сәтте іннің айналасын үңірейтіп, тереңдетіп қазып тастады. Бірақ кетпен-күрекке ін аузына жақын жатып, қайнаған суға күйіп өлген біраз жыландардың өліктері іліккенімен, қолға түскен алтын болмады. Бір кезде қазылған жердің айналасы он шақты қадам, ал тереңдігі бес-алты құлашқа жетті. Алтын жердің жеті қат астында жатқандай, сонда да көрінбеді. Бие сауымындай мезгіл өткенде паруанашы шеріктеріне демалуды бұйырды.

– Бағанағы жаман кемпірдің сандырағы рас болса, енді сәл қазсаңдар, жер түбінде үйіліп жатқан мол алтынға қол жеткізеріміз хақ. Әзірше сусын ішіп, бірауық екпін басыңдар.

Жерге отыра-отыра кеткен жігіттердің кейбірі күректерін лайдан тазартып, кейбірі аз уақыттан кейін қолына түсетін алтындарды қайда жұмсайтындарын айтып, мәз болысуға кіріскен. Оларға паруанашы мен жансыз да қосылып, өздерінің келешегін ертегідей елестеткен әңгімелерге берілген. Алайда...

Алайда, дәл осы сәтте қазылған апанның жан-жақ қабырғаларындағы кішкене-кішкене індер аузынан өздерінің мазаларын алып, ордаластарының біразын ыстық суға күйдіріп өлтірген екі аяқтыларға кектенген жыландар шыға бастады. Әдетте жылан ашуланғанда қатты ысылдаушы еді. Бәлкім кек алуға аттанған мақұлықтардың да өзіндік санасы бар шығар, бәлкім жауына үнсіз тап беруді олар да білетін шығар, әйтеуір, бұ жолы бірде-бір жылан ысылдамай, індерден бірінен соң бірі құжынап шығып, апан жиегіне қарай жарыса өрмелесті. Апан жиегінен тегіс жерге шыққанда олардың санын кім санапты, яки жүз, яки мың болар, әйтеуір дыбыссыз сусыған сансыз жыландар даурыға әңгімелесіп, қанен-қаперсіз отырған кісілерге жан-жақтан бас салды. Бас салған кезде ғана ысылдаған айбатты дыбыс шығарды. Бейқам отырғандар осы сәтте ғана шошынып, орындарынан атып-атып тұруға әрекеттенді. Бірақ әр кісіге отыздан, тіпті елуден жабылған мақұлықтар жан-жаққа үрейлене қашқандардың денелеріне жармасып, тамақтарына оралды. Біреулердің жеңдердің ішіне сүңгіп, қолтықтарынан шақты. Бір жігіт

өзіне секірген жыланның тамағынан шап беріп ұстап, аулаққа лақтырып жіберді де, жақындап қалған басқаларды күрекпен сабалай бастап еді, сол жақтан жіп-жінішке бір жылан оқша атылып, құлағына кіріп кетті. Басқа бір жылан дәл осындай тәсілмен біреудің көзін ойып түсірді. Екі жазған да өкіріп, құлап түскенде көп жылан оларға тағы жабыла кетті. Әркім құмырсқадай қаптаған пәлекеттерден құтылудың амалын жасап бақса да, бірде-біреу еш болмаса жиырма қадамға ұзай алмай, төбе басын ойбайлаған, өкірген, жанұшыра айқайлаған дауыстар басты. Қан шайқаста да шеріктер бұлай өкірмес-ті, бұлай амалсыз ажал құшпас-ты. Мұртты жансыз мойнына бір жылан орала бергенде-ақ жүрегі жарылып кетіп, оп-оңай ажал тапты. Жалғыз ол емес, талай жүрексіздер осылайша әп-сәтте жантәсілім қылды. Тек жыландар алғаш шабуылдағанда ортада отырғандықтан улы тістерге ілікпей қалған паруанашы ғана бәрінен пысықтық жасап, дүрбелең басталғанда алды-артына қарамай, анадайдағы атына жүгірді. Атына міне бергенде оған екі жылан бірдей оқтай атылған. Бірақ жыландар арасындағы «оқжылан» деп аталатын бұл мақұлық түрінің жылдамдылығы мен соққысы сұмдық болғанымен, бір секіргенде ектіні бес-алты қадамнан аспайды. Сондықтан екеуінің де секірісі атына міне сап, ұзап үлгерген паруанашыға жетпеді. Одан басқаның барлығы төбе басында улы зәһардан азапты өлімге душар болды.

Алтындәметушілерді шетінен осылай теңкітіп тастаған жыландар өз тірліктерін бітірген соң бәрі бір жерге жиналып, кемпірдің үйіне қарай жылжыды. Үйге он қадамдай жерге келгенде дәу жыландан бастап бәрі қалт тұра қалып, кеуделерін көтере біраз уақыт ысқырып, ысылдап тұрды да, кері бұрылды. Бәлкім өздеріне сауап, мейірім жасаған кемпірмен қоштасты, бәлкім өлген ордаластарына қайғырды, мүмкін тыныштығын бұзғандарға лағынет айтты, ол жағы тек көктегі бір тәңірге ғана белгілі, ал белгілісі – сол күннен кейін ол төбеден жыландар кетіп қалды. Одан соң қайда бет алғанын ешкім білмейді, бұл маңнан кемпір де көшіп кетті.

Ажалдан аман құтылған паруанашы сол қашқаннан қашып барып, Шымқалаға жетті. Жеткенімен жаны тыныштық таппады. Көзі ілінсе болды, түсіне тұла-бойын тістелеген, аяқ-қолдарын шағып жатқан жыландар кіріп, үрейлене, айқайлай оянды. Далада жүрсе көз алдына жыландардың елес сұлбасы көлбеңдеді. Сөйтіп жынданардай хәлге түсіп жүргенде бір танысы оған: «Бұл – сені ордалы жыландардың іздеп жүргенінің белгісі. Олардан һәм мынадай жағдайдан құтылғың келсе, тезірек алысқа кетіп, бір жақсы молдаға оқылмағың ләзім» деп кеңес

берді. Одан басқа амал таппаған залым, оның айтқанына құлақ қойып, қатын-балаларымен Тәшкенге көшті. Сол жақта бір ілімді молдаға оқылып, жаны жай тапты.

Ал әлгі оқиғадан бір жыл өткен соң, Талас жақтан жол тартқан әлдебір саудагер осы маңнан Тәшкен базарына қарай қой айдап өтеді. Саудагер Бадамнан асып, Қазығұрт етегіне түнемеке аялдайды. Ертесіне қойлар арасындағы бір қошқардың мүйізіне оралып келе жатқан жыланды көреді. Жылан Тәшкенге дейін әлгі қошқардың мүйізінен түспей келеді де, қалаға жақындағанда көзден ғайып болады. Алайда саудагер бұл жыланның шаһарға жақындағанда неліктен жоғалып кеткеніне онша мән де бермейді.

Содан ол бар малын екі-үш күн саудалап болып, шаһар ортасындағы бір кәтта шайханаға кіреді. Мұндағы кісілерден күні кеше ғана осы шайханада бұрын Шымқалада салық басшысы болған бір паруанашыны терезеден түскен шұбар жылан шағып өлтіргенін естиді. Саудагер сонда ғана барып, былтырғы Сұлтанрабатта болған оқиғаны еске алып, өзінің қошқарының мүйізіне оралып келген жыланның сырын ұққандай болады. «Құдайдың құдіреті, сонша кісінің ішінен өздерінен қашқан салық басшысын тап басып, қалай таныды екен, ол мақұлық? Бәрінен ғажабы, ол паруанашының Тәшкенде екенін қайдан білген?» деп жағасын ұстапты саудагер...

«Ордалы жыланға тиіспе, тиіссең олар кек алмай қоймайды» деседі қарттар. Мұнысы өтірік пе, рас па, ол жағын білген адам жоқ. Бірақ не десек те, жерге ат қойғыш қазақ атам ғой, сол жер әлі күнге дейін әлгі уақиғаға байланысты «Жыланбұзған» деп аталады. Бір кезде ордалы жыландар мекендеген төбе де, тіпті алтын іздеушілер қазған шұңқырдың орны да үңірейген қалпы бұзылмай жатыр. Сұлтанрабат атауы да жойылмаған. Оны кешегі кеңес өкіметі де өзгерткен жоқ. Қазір түбі Ферғанадан, бергі аталары Сайрамнан ауған баяғы өзбектердің ұрпақтары тұратын өте үлкен ауылға айналған.

